

NIKOLICS PATRIK

„Mellényén vakítóan tündökölnek a kacskaringóba varrt bádogpitykék”

Gárdonyi Géza *A bor* című színművének ősbemutatója*

Gárdonyi Géza drámaírói működése 1886 és 1909 közé esett. E huszonhárom év alatt írt kilenc egész estés és tíz egyfelvonásos színművet, köztük két operettlibrettót (*Argyus királyfi*, *A paradicsom*). Az egész estés művek közül hat még életében, a megírást, illetve a bemutatót követően megjelent, az egyfelvonásos darabok többségét viszont csak 1924-ben, a *Szentjánosbogárkák* című kötetben posztumusz adták ki. Gárdonyi először a színházi világban igencsak kelendő szórakoztató színjátéktípussal, a bohózzal próbálkozott. Első ilyen darabját, a *Zendülés a pokolban* címűt 1886-ban a Népszínház, illetve a Budai Nyári Színkör színpadára szánta, azonban mindkét helyen elutasították.¹ A másodikként írt *Divatgróf (Egy névtelen akadémia 100-ik gyűlése)* című bohózatot Győrben mutatták be 1888. március 2-án. Ez az első előadás alkalmával megbukott, a közönség tapsra sem méltatta: „A veszedelmes lelkesedés robaja az első felvonás után elcsitul: taps? – mintha egyszerre mindenki elfelejtette volna a taps tenyérösszeveregető mozdulatait. Néma beleámulása ezer fejnek a sötétből a világított levegőbe. Kétezer fénylő szemcsillanás. Mind a kétezer csodálkozó, meglepett, mást váró és hideg.”² A többi színmű ősbemutatója már a fővároshoz kötődött, *A bort*, a *Karácsonyi álmot*, az *Annuskát*, a *Zétát* és a *Falusi verebeket* a Nemzeti Színházban, a *Fekete napot* a Budai Nyári Színkörben, a *Fehér Annát* pedig a Király Színházban adták először.³ Gárdonyi többféle színjátéktípussal kísérletezett, mint Pintér Márta Zsuzsanna fogalmaz, a címek alá írt műfajmegjelölései (falusi történet, betlehemes játék, begyártörténet, köznapi történet) a „tradíciókon való túllépés” igényét jelzik, azt,

* A tanulmány a 37. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára benyújtott „*A szép asszony, mög az bor*”: Gárdonyi Géza *A bor* című színművének ősbemutatója és kiadástörténete című dolgozatom átdolgozott változata. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Szalisznyó Lillának a megírásához nyújtott segítségért, valamint Németh Miklósnak a Gárdonyi által alkalmazott dél-alföldi dialektussal kapcsolatos észrevételeiért, javaslataiért.

¹ GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Bp., Dante, [1934], 152.

² *Uo.*, 161.

³ *A Nemzeti Színház műsora 1837. VIII. 22-től 1941. VI. 21-ig*, összeáll. HAJDU Algernon László, előszó HARASZTI Emil, Bp., 1944, II, 234, 236, 238 – III, 246, 251. – KOCH Lajos, *A Budai Nyári Színkör műsora (Adattár)*, Bp., Színháztudományi és Filmtudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1966, 160. – KOCH Lajos, *A Király Színház műsora (Adattár)*, Bp., Színháztudományi és Filmtudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958, 10.

hogy „a hagyományos definíciókhoz képest valami mást fogalmazzon meg a színjáték lényegével kapcsolatban”.⁴

A kezdeti sikertelenségek után Gárdonyi színműíróként is nevet szerzett magának: *A bor*, a *Karácsonyi álom*, az *Annuska* és a *Falusi verebek* évtizedekig a színházi kánon részét képezték, többször felújították őket.

A Nemzeti Színházban bemutatott Gárdonyi-drámák⁵

A színmű	Az időszak, amelyben játszották	Az előadások száma
A bor	1901–1937	163
Karácsonyi álom	1901–1933	45
Annuska	1903–1924	44
Zéta	1905	4
Falusi verebek	1909–1928	29

Az 1901. március 29-én bemutatott *A bor* a 20. század elején a Nemzeti Színház egyik legsikeresebb darabjának számított, az első négy évben összesen hetvenhárom előadása volt, 1902. május 29-én már az ötvenediknél jártak.⁶ 1901 áprilisától országsszerte játszani kezdték,⁷ 1903-ban a bécsi Volkstheater is műsorára tűzte, és mint Bodó Ibolya kutatásaiból kiderül, az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarokhoz is eljutott, hivatásos társulatok és műkedvelők egyaránt játszották.⁸ Népszerűségét mutatja, hogy a szerző életében ötször is kiadták: 1901-ben, 1902-ben, 1905-ben, 1914-ben és 1923-ban. Noha az egyes kiadások példányszámát nem ismerjük, megjelenésük ütemét láthatóan a darab színpadi sikeréhez igazították. Az első kiadás megjelenését

⁴ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Gárdonyi a színházi diskurzusban = Mesterkönyvek faggatása: Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*, szerk. BEDNANICS GÁBOR, KUSPER JUDIT, Bp., Ráció, 2015, 358.

⁵ *A Nemzeti Színház műsora...*, i. m., II, 234–238. – III, 246–251.

⁶ *Uo.*, II, 234.

⁷ A sajtó szisztematikus áttekintése szerint a bemutató évében a következő erdélyi és vidéki előadásokra került sor: 1901. április 26. Arad, május 9. Kolozsvár, május közepe Nagyvárad, Csongrád és Nagybony, május 24. Pápa, június 9. Nyíregyháza, július 7. Miskolc (műkedvelő előadás), augusztus 2. Hódmezővásárhely, október eleje Debrecen és Pécs, november eleje pedig Nagykanizsa. Vö. Borsod: Miskolczi Értesítő, 35(1901), 27. sz. (július 3.), 3. – Budapesti Hírlap, 21(1901), 131. sz. (május 14.), 10. – Budapesti Hírlap, 21(1901), 273. sz. (október 4.), 9. – Magyar Polgár, 24(1901), 105. sz. (május 9.), 5. – Magyar Szó, 2(1901), 100. sz. (április 27.), 11. – Magyar Szó, 2(1901), 229. sz. (szeptember 28.), 6. – Szabadság, 10(1901), 42. sz. (május 25.), 4. – Nyírvidek, 22(1901), 24. sz. (június 16.), 15. – Pécsi Figyelő, 29(1901), 231. sz. (október 8.), 6. – Pesti Hírlap, 23(1901), 133. sz. (május 16.), 9. – Pesti Hírlap, 23(1901), 169. sz. (június 22.), 7. – Pesti Napló, 52(1901), 143. sz. (május 26.), 10. – Székesfehérvár és Vidéke, 29(1901), 126. sz. (október 22.), 3. – Vásárhelyi Híradó, 2(1901), 61. sz. (augusztus 1.), 3.

⁸ BODÓ Ibolya, *Amerikai magyar színjátszás: Adattár 1869–1970*, Bp., Argumentum–OSZK, 2001, 53, 67, 103, 126, 139, 147, 181.

közvetlenül a bemutató utánra időzítették, a *Corvina: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének Közlönye* először 1901. április 10-én adott hírt róla.⁹ A példányok valószínűleg néhány hónap alatt elfogytak, 1902. január 30-án ugyanis már a második kiadás megjelenéséről olvashatunk.¹⁰

Gárdonyi drámaírói működésével már többen foglalkoztak, magukról a művekről azonban még nemigen születtek önálló tanulmányok. Az összefoglaló, áttekintő jellegű írások leginkább a szerző önelbeszéléseinek és az egykorú kritikáknak a felhasználásával a darabok keletkezését és általános fogadtatását tárgyalják.¹¹ A *bor* kapcsán kiemelendő Nagy Sándor írása, aki a darab műfaj történeti vonatkozásaival foglalkozott, azt igyekezett feltárni, hogy milyen stílusjegyek alapján köthető a népszínművekhez, illetve mennyiben lépett túl Gárdonyi azok stilizált jellemzőin: „A népszínmű tehetetlenségét világosan látva, valamint felismerve a demokratikusabb, igazán magyar mondanivaló szükségességét is, *A borral* olyan színművet alkotott, amely mérőföldkő a magyar népszínmű fejlődésének útján.”¹² Jelentős előrelépést Pintér Márta Zsuzsanna 2015-ben megjelent *Gárdonyi a színházi diskurzusban* című tanulmánya hozott. A szerző Gárdonyi egész színműírói működésének értelmezését új alapokra helyezi, korábban feltáratlan kéziratok színháztörténeti forrásokra támaszkodva a darabok színházi útjának követésére vállalkozik. A *bor* kapcsán a keletkezéstörténeti vonatkozások és a kritikai fogadtatás mellett leginkább azt járja körül, hogy miként mérhető a darab átütő sikere (szól az előadások bevételéről, Gárdonyi tiszteletdíjáról, illetve a kereskedelmi forgalomba került és képeslap formájában terjesztett szerepképekről is).¹³

Tanulmányomban a színházközei megközelítést erősítve *A bor* színpadra állítási folyamatának és ősbemutatójának a rekonstruálására teszek kísérletet. A „falusi történet” a szerző azonos című novellájának dramatizált változata, így először a novella és a dráma szövegét olvasom össze, azt nézem meg, hogy Gárdonyi miként adaptálta a pretextusként használt novellát, és egy másfajta mediális közeghez, egy sokak számára elérhető színházi előadáshoz igazodva milyen változtatásokat, súlyponteltolódásokat eszközölt. Bevonom az értelmezésbe a mű Gárdonyi életében megjelent kiadásait is, a szerző ugyanis eljárt a színmű pesti és vidéki előadásaira, és az ezeken szerzett benyomásait beépítette a soron következő kiadásokba. Az ősbemutató rekonstruálását a kéziratok rendező- és olvasópéldány, a bútorjegyzék és a színészekről készült szerepes fényképek alapján kísérem meg, arra fókuszálom,

⁹ *Corvina*, 24(1901), 10. sz. (április 10.), 48.

¹⁰ *Corvina*, 25(1902), 3. sz. (január 30.), 12.

¹¹ Lásd például: Z. SZALAI Sándor, *Az újjító Gárdonyi Géza*, Szekszárd, Nap, 2023, 155–175. – PERÉNYI József, *Gárdonyi Géza színművei*, It, 17(1928), 5–6. sz., 197–218. – NAGY Sándor, „*A bor*” szerepe a magyar dráma fejlődésében (Részlet egy készülő Gárdonyi-tanulmányból) = *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, szerk. BENDE Sándor, Eger, Hungaria, 1962 (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, 8), 307–320.

¹² NAGY, *i. m.*, 312.

¹³ PINTÉR, *i. m.*, 350–379.

hogy a rendező Gárdonyi részletes szerzői utasításai alapján miként keltette életre a szöveget, milyen multimediális alkotás készült belőle.

Az adaptációtól az ősbemutatóig

Gárdonyi József 1926-os írása szerint apja *A bort* utazás közben, vonatról vonatra szállva írta meg 1900. június első felében.¹⁴ A Nemzeti Színház igazgatója, Beöthy László az intézmény intendánsának, gróf Festetics Andornak az 1900–1901-es évad műsortervezetéről írva 1900. június 11-én kelt hivatalos levelében említést tett egy készülőben lévő Gárdonyi-darabról, de témát és címet nem említett:

A legjellegzetesebb e műsorban bizonyára az, hogy a tulajdonképeni szezonban, azaz november 1-től június végéig a Nemzeti Színház most műsoron lévő darabjai mindössze tizenöt esti és délutáni előadást foglalnak el, a többi előadás az újdonságoknak és följújtásoknak van fönntartva. Kétségtelen, hogy ez heroikus újítás, de a mennyire erőszakos, ugyanannyira szükséges is. A Nemzeti Színház ma a rosszul berendezett, és rosszul kiosztott klasszikus darabokon kívül a 20, 15–10 év előtti idő repertoárjából tengődik, azokból a darabokból, a melyeknek egyéb értéke vagy érdeme alig van, minthogy annak idején sikerük volt: egyszóval a Nemzeti Színház elvesztette a kontaktust a modern produkcióval. [...] A színház modern repertoárjába az eredeti darabok közül névszerint csak kettőt állíthattam be: Gabányi *Embrevőjét* és *A testvérek*-et. Egy premier-dátumot pusztán ezzel a jelzéssel láttam *el: Eredeti*. Ide kívánnám beosztani Berczik Árpád színházunk számára készülő új darabját, ha ez a megfelelő időre nem készülne el, a készülőfélben levő s nekem részben magánúton bejelentett eredeti darabok (Gárdonyi, Szomaházy, Hajó Sándor, Rákosi Jenő stb.) valamelyikét, vagy Somló két elfogadott darabja közül egyiket (nézetem szerint az *Ovidius*-t) [...] Az eredeti produkcióhoz kell még számítnom a följújtások során Szigligeti *Cigány*-át és Abonyi Lajostól *A betyár kendő*-jét.¹⁵

A fővárosi színházi életnek a 19. század utolsó harmadában kezdődő differenciálódása komoly kihívás elé állította az addig egyedüli magyar nyelvű kőszínházként működő Nemzeti Színházat. A Népszínház és a Magyar Királyi Operaház megnyitásával elveszítette repertoárjának legnépszerűbb és legjövödelmezőbb színjátéktípusait, a népszínműveket, a zenés vígjátékokat és az operákat. Beöthy a Népszínházzal kötött műsormegosztási szerződés lejártára hivatkozva visszavette a Népszínháztól *A peleskei nótárius*, *A cigány* és *A betyár kendője* című népszínművek előadási jogát, illetve egy korábbi igazgató, Paulay Ede gyakorlatát követve elkezdett szerzőket felkérni, hogy újonnan írt eredeti darabokkal mihamarabb bővíthesse a repertoárt.¹⁶ Gárdonyi 1901.

¹⁴ GÁRDONYI József dr., *Vonatról vonatra szállt amíg megírta Egertől Kolozsvárig a „Bor”-t: A „Bor 25 éves jubileumára*, Színházi Élet, 16(1926), 21. sz. (május 24–30.), 25–26.

¹⁵ *A Nemzeti Színház százéves története*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1938, 690–692.

¹⁶ Paulay kapcsán lásd: SZALISZNYÓ Lilla, *Textológiai és filológiai megfontolások Jókai Mór regényadaptációinak (újra)értelmezése kapcsán – Az arany ember példája*, ItK, 125(2021), 6. sz., 749–750. – Uő, *Herczeg*

március 29-én, *A bor* ősbemutatójának napján a *Budapesti Napló*ban arról nyilatkozott, hogy Beöthy felkérésére kezdett dolgozni a Nemzeti Színház számára:

Beöthy László azt álmodta egyszer, hogy én tudok szindarabot írni. Attól fogva üldözőbe vett, s nem volt tőle nyugtom. Gondoltam: elég érett ember vagyok már arra, hogy szindarabot ne irjak. A szindarab-író munkája egy a hegedücsinálóléval: az övé a hegedü, de a hangja nem, – minek sodortassam magamat olyan izgalmakba, amelyek nélkül meglehetek!

De nem hagyott békében. Ugy jártam, mint az anekdotabeli zsidó boltos, aki egy esetben sehogysem akart gondolni a krokogyélusra s mindig rágondolt. Annyi sok idegen darab közé mért ne állítsak én is egy magyart? Talán kötelességem is, hogy megpróbáljam, s ha nem is sikerül maga a munka, adok egy rossz mutatófát a jövőendő időknék az idegen országutra, amelynek az ujjja Magyarország felé mutat.

Egy novellámat dolgoztam fel: *A bor* címűt. Mikor már készen volt, akkor ejtett aggodalomba az a gondolat, hogy az ittas parasztra orrot fintorit majd a cilinderes érzés. Ha egy Dupontst vagy egy Delacroix nevű paraszt a részeg, azt tisztelettel szemléljük, de hogy egy Baracs nevű paraszt legyen részeg, azt nem tűri el a párisi szemüveg.

De most már mindegy: megírtam. Nem tekintem az én kis fám legszebb virágának, legfeljebb egy kis levelének. [...]

Szerencsémnek tartom, hogy az ország első színháza vállalkozott az előadására s mégis, – szokatlan lévén nekem a színház levegője, – úgy érzem magamat, mint az az ember érezhette magát, aki ráült a Blondin hátára s engedte magát rávinni a kötélre, amely át volt feszítve a Niagarán.¹⁷

A magyarózkodás talán abból fakadt, hogy Beöthynek nem tetszett *A bor*, és emiatt januáról március végére tolódott a színpadra állítása: „Beöthynek nem tetszik a darabom. A harmadik felvonásbeli színpadot nyílt színné akarja átíratni. – Ez meg nekem nem tetszik.”¹⁸ Noha az egykorú források azt nem teszik lehetővé, hogy a szerző és az igazgató közötti egyet nem értést, a darab színre alkalmazásának az ütemét felfejtsük, Beöthy ózdkodása talán igazolhatóan látszik. A századforduló körüli évekből hiánytalanul fennmaradt drámabíráói jegyzőkönyvek szerint *A bort* nem vonták belső revízió alá, a többi darabbal ellentétben úgy mutatták be, hogy a drámabíráó bizottság tagjai nem olvasták.¹⁹ (Ilyen kivételezett helyzetbe azok a darabok sem kerültek, amelyeket a szerzők az igazgatók felkérésre írtak.²⁰) *A bor* esetében a véleményezés elmaradása arra mutathat, hogy Beöthy valóban nem tartotta bemutatásra érdemesnek, de mivel

Ferenc drámairói indulása: A dolovai nábob lánya és A három testőr a Nemzeti Színház repertoárjában (kézirat).

¹⁷ GÁRDONYI Géza, *A bor: Szerző a saját darabjáról*, *Budapesti Napló*, 6(1901), 87. sz. (március 29.), 12.

¹⁸ GÁRDONYI, *Vonatról vonatra...*, i. m., 25.

¹⁹ Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár (a továbbiakban: OSzK SzT.), Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabíráó ítéletek, 864, 685.

²⁰ Erről lásd: SZALISZNYÓ, *Textológiai és filológiai...*, i. m., 750. – Uő, *Herczeg Ferenc...*, i. m.

Gárdonyi ez ellen hevesen tiltakozott, mégis műsorra tűzték: „A *Bor* előadását aztán többször meg kell sürgetni, s csak mikor az apám a mű visszavonásával fenyegetődzik, kerül a sor a színrehozatalra.”²¹

A pretextusként használt *A bor* című elbeszélés először 1899-ben a Mikszáth Kálmán szerkesztette *Almanach az 1899. évre* című válogatáskötetben jelent meg. Főszereplője Baracs Imre, aki részegen anyja és felesége veszekedésére érkezik haza, és miután látja, hogy „felesége rányelvel az anyjára, őt is elfutotta a méreg, és felkapta a botját”²² A feleség a verést követően „nagy lánggal felöltözött az ünnepi ruhájába. Megkapta a fia kezét és elrohant. Vissza se nézett.”²³ A narrátor in medias res vezet be az olvasót a történetbe, Baracst akkor ismerjük meg, amikor a feleségével való konfliktus már megtörtént. A novella egy őszi, vasárnapi reggelre indul („Az őszi napfény a tornácra tűz”²⁴), Baracs ünnepi öltözetben (új, kék posztónadrág, mellény, kipucolt csizma) házának tornácán áll, kisfiát, Jancsit indul meglátogatni. Amíg felesége családjának a házához tart a szomszédos faluba, megismerjük a bonyodalmat. Kiderül, hogy öt éve józan, de amikor az „uj papházat feltetőzték, neki is innia kellett a pap egészségére”²⁵ Hazaérkezésekor a felesége és az anyja Jancsika torokgyulladására miatt veszekedett, a feleség úgy vélte, anyósa miatt betegedett meg a kisfiú: „Bebugyolálta a kis Jancsinak a nyakát kendővel, hogy a szél meg ne fújja. Hát a szél nem is fújta meg Jancsikát, hanem torokgyulladást, azt kapott. Az asszony azt mondta, hogy a kendő okozta a gyulladást, az öreganyó meg azt felelte rá, hogy ne tanítsa a csirke a tyukot. Szó szóba. A két asszony csípőre tette a kezét: összecsatoltak”²⁶ A feleség elköltözése után megjelenik Baracs házánál az asszony nagybátyja, hogy elvigye az unokahúga holmiját. Baracs az anyjával beszélve tiltakozik az ellen, hogy azért megy Jancsikához, mert békülni szeretne. A házhoz érve meg sem kísérli a beköszönést, inkább leül egy kőre: „Az a kő nem tartozik az asszony portájához, és hát a madár is ott ül le, ahol akar.”²⁷ Vele van a kutyája is, akit ugyan többször próbált hazakergetni, de az állat nem távozott. Végül az állat teremt kapcsolatot Baracs és a ház népe között. Kisfia észreveszi a küszöbön lévő kutyát, és amikor kilép a házból, megpillantja az apját is. Utána kijön a feleség is, aki beinvitálja Baracst a házba, de Baracs nem mozdul.

²¹ GÁRDONYI, *Vonatról vonatra...*, i. m., 25.

²² GÁRDONYI Géza, *A bor = Almanach 1899. évre*, szerk. MIKSZÁTH Kálmán, Bp. Singer és Wolfner, 1899, 35. Egy évvel később Gárdonyi a szöveget *Az én falum* című novellaválogatásának második kötetébe is felvette.

²³ *Uo.*, 36.

²⁴ *Uo.*, 30.

²⁵ *Uo.*, 36.

²⁶ *Uo.*, 35. Gárdonyi a novella későbbi kiadásakor átirta a szövegben bizonyos részeket, például az idézett sorokat is. A későbbi kiadásban a következőképpen szerepel ez a rész: „Bebugyolálta a kis Jancsinak a nyakát kendővel, hogy a szél meg ne fújja. Hát a szél nem is fújta meg Jancsikát, hanem torokgyulladást, azt kapott. Az asszony panaszkolta, hogy a kendő okozta a gyulladást. Az öreganyó felforrant. Micsoda beszéd ez? Szó szóba. A két asszony csípőre tette a kezét: összecsatoltak.”

²⁷ *Uo.*, 39.

Gárdonyi nyitva hagyja a történetet, az utolsó mondatok Baracs és Jancsika szájából hangzanak el: „– Hát, – szól Baracs a gyerekhez fordulva – te is azt akarod-e, hogy bemenjek? – Azt hát – feleli a gyerek. – Ott van mán kendnek a bor is az asztalon.”²⁸

A színműnek szintén Baracs lesz a főszereplője, de Gárdonyi a színpadi változat esetében jóval nagyobb szereplőgárdával dolgozott. A drámának összesen tizenkilenc beszélő szereplője van, akik közül csak négy szerepelt a pretextusban: Baracs, a felesége, a kisfiuk, Jancsi, illetve a feleség nagybátyja. Új szereplőként érkezik a főszereplő öccse, Baracs Matyi, akiről megtudjuk, hogy most szabadult (részegen verekedett, ezért bebörtönözték), a kedvese, Szunyog Rozi, Göre Gábor, Göre Gáborné, Durbints Pál, Kátsa, Bige, Tepsi, Baracsék szomszédja, Eszter, illetve Ceglédi Pál kovács és állatorvos. Göre, Durbints és Kátsa Gárdonyi novellisztikájából jól ismert és rendkívül népszerű figurák, mindhárman egy-egy novellaciklus címadó szereplői (*Göre Gábor bíró úr könyve*, *Durbints sógor*, *Kátsa*), illetve megjelennek egymás történeteiben is. Göre figurájának sajtóbeli megjelenését 1892-re datálják.²⁹ A róla szóló első novelláskötet (*Göre Gábor bíró úr könyve*) 1895-ben jelent meg Gárdonyi saját kiadásában. A soron következő köteteket az évtized második felében már a Singer és Wolfner adta ki, a dráma bemutatójáig hat kötet megjelenéséről tudunk.³⁰ Göre Gábor ráadásul annyira népszerű volt, hogy figuráját 1900-tól kezdve különböző élethelyzetekben megjelenítve még kereskedelmi forgalomba került levelezőlapokra is rányomtatták.³¹

Görének, Durbintsnak és Kátsának az áttemelése, egy másik mediális közegben való szerepeltetése valószínűleg összefügg azzal, hogy Gárdonyi 1901-ben még kezdő drámaírónak számított, a pesti közönség előtt *A borral* mutatkozott be. A siker érdekében többszörösen összekapcsolta a Göre-történeteket és a színművet, noha ez

²⁸ Uo., 42.

²⁹ Kovács Gábor, *Gárdonyi regényművészete*, Bp., Gondolat, 2021, 121.

³⁰ *Göre Gábor úr könyve: Új darabokkal megszaportított kieresztés* (1896), *Göre Gábor bíró úr könyve: Mindenféle levelei, kalandozásai és tapasztalatai az Katufrék sógorral, Durbints sógorral mög az Maros Kutyával. Versök is vagynak az könyvbe* (1897), *Durbints sógor vagy szóval ez a könyv főképpen a Durbints sógorral foglalatokodik, benne van a sógor tzehalála és mög más efféle köserves történetek* (1898), *Göre Gábor bíró ur könyve* (1899, negyedik kiadás), *Göre Gábor bíró úr: Vesződelmek, más szóval nem matskaugrás ide Amerika se* (1899), *A Kátsa, más szóval ebbe a könyvbe van mögirva a Kátsa tzigány élete világra gyövetelétül kezdve mind a zakasztófaíg, a mire rá is szógált vóna, mert tejjes egész életibe nagy kutya vót. Továbbá itt vannak a búzeonyba szörzött tapasztalatok is* (1899).

³¹ *A Corvina* 1900. április 30-án adott hírt először a Görét ábrázoló levelezőlapokról, vagyis azok már *A bor* bemutatása és kiadása előtt megjelentek: „Nagy föltünést kelt – és méltán – az a nyolc féle Göre Gábor levelezőlap, mely most jelent meg a Singer és Wolfner-cég kiadásában. Az első *igazi magyar* levelező-lapok ezek, melyek éppen azért, az óriási verseny mellett is, kelni fognak; de még ezért is, mert Göre Gábor népszerű alakja s a tréfás szöveg kiválóan alkalmassá teszi ezeket a levelezőlapokat, hogy megvegye, fölhasználja mindenki, akár gyűjtő, akár nem gyűjtő az illető. Kiállításuk is valóban szép, jogosan mondhatnók, hogy művészies és e mellett olcsók: bolti áruk egyenként 10 fill., 100 db. 4 kor. Ezeket a levelező-lapokat árusítani fogják szívesen még azok a könyvkereskedők is, akik különben nem foglalkoznak ennek az irodalomnak a terjesztésével.” Jelenleg a Galéria Savaria és a Vatera nevű online piactereken több ilyen levelezőlapot is árulnak, s némelyik esetében jól kivehető a postai pecsét alapján, hogy 1900-ban adták fel őket. (Utolsó megtekintés: 2025. október 25.)

utóbbi szüzséjét egyértelműen az azonos című novella adja. Göre, Durbints és Kátsa a novellákból ismert szerepkörben tűnnek fel: Göre bíróként, Durbints esküdtként, illetve Göre Gábor barátjaként, falubeli ismerőseként, Kátsa pedig cigányzenészként. A színdarab Lepénden, Göre szülőfalujában játszódik, és valamennyi szereplője a Göre-novellákhoz hasonlóan dél-alföldi dialektusban beszél. Továbbá az első felvonás hetedik jelenetében felhangzik Göre Gábor nótája, az „A szép asszony, mög az bor” kezdetű nóta, amelynek szövegét és dallamát maga Gárdonyi írta.³² Ez szintén szélesebb körben ismert lehetett, kottáját először Klökner Ede Zeneműkiadó adta ki 1897-ben három más „tréfás dal”-al együtt *Lepéni nóták* címmel.³³ Mint Balassa Józsefnek *A bor* ősbemutatójáról írott kritikájából kiderül, az irányított promóció működött: „A darab mellékalakjait, Göre Gábort és környezetét jól ismerjük eddig megjelent könyveiből.”³⁴ Maga a Nemzeti Színház is a Göre-kötetek ismertségére és sikerére építette a darab reklámját: „Göre Gábor, Gárdonyi Géza teremtménye, magyar specialitás, egyedül álló az irodalmunkban. A bíró úr nyolc könyvéhez egy kilencedik sorakozik: *A bor* című dramatizált idill, amely oly fényes sikerrel szerepel a Nemzeti Színház műsorán s amelynek egyik hőse Göre Gábor.”³⁵

Az alapszituáció a novelláéval megegyező: a részeg Baracs megveri feleségét, Julit. Gárdonyi ugyanakkor színpadra állítva a tettelegességet arra törekedett, hogy többféle-képpen is tompítsa Baracs bűnét. Arra ugyan már a pretextusban is utalt, hogy főszereplője nem rossz ember, hibájáért kizárólag részeges állapota, az alkohol okolható, de a drámában ezt jóval erőteljesebben nyomatékosította. Noha a novellában nem egyértelmű, hogy a főszereplő miért adta fel a józanságát, a narrációból arra lehet következtetni, hogy különösebben senki sem biztatta erre, ő maga gondolta úgy, hogy a paplak felújítása alkalmából neki is innia kell („új papházat feltetőzték, neki is innia kellett a pap egészségére”).³⁶ A drámában viszont egyértelműen a feleség veszi rá az ivásra. Ennek a súlyponteltolódásnak a jelentőségét Gárdonyi azzal is erőteljesen érzékelteti, hogy a feleség végleges rábeszélése előtt, illetve azzal párhuzamosan több szereplő is noszogatja Baracsot, hogy igyon. Először Göre: „Hát akkor igyál. Nem vagy te se nímöt, / s lúd!”, majd Szunyog Mihály: „Igyál no!” Ezután jön Juli háromszor („De hát mér / nem iszik kend? Igyék, lelköm!”, „Én hát, kedves! Igyék”, „Matyi kedvéér! Akarom no, hogy igyék! / Hát igyék no, mért is ne inna / már. Mög a vendégek kedvéér”), majd Szunyogné: „Hát mér nem iszol? Igyál fiam!” Baracs azután adja be a derekát, hogy felesége testi kontaktussal is ráerősít a kérésre: „(Arcát az ura arcához simítja.) Az én kedvemér!” Aztán a győzködő családtagok az egyre részegebb Baracsot látva olyan

³² GÁRDONYI Géza, *A bor*, Bp., Singer és Wolfner, 1901. – A kihajtható mellékletet épp oda rakták, ahol a nóta felhangzik, a 40. és a 41. oldal közé.

³³ Corvina, 20(1897), 26. sz. (szeptember 20.), 143.

³⁴ BALASSA József, *A nép nyelve az irodalomban*, Magyar Nyelvőr, 30(1901), 286.

³⁵ N. n., [Göre Gábor bíró úr...], Uj Idők, 7(1901), 41. sz. (október 6.), 328.

³⁶ GÁRDONYI, *A bor = Almanach...*, i. m., 36.

párbeszédbe kezdenek, amely egyrészt előkészíti a következő eseménysort, másrészt elindítja Baracs egyfajta felmentését:

BARACS

Hát... csak! Mögfogadtam egyszer, hogy nem iszok, hát nem iszok! Ha én egyszer valamit mögfogadok, hát az mög van fogadva! De ha az asszony mondja, hogy igyak, nem ronthatom mög a kedvit! [...]

GÖRE

(*Julihoz.*) Ejnye hugomasszony, hát mér fogadtattál vele ilyen bolondot!

JULI

Nem is én: édösanyám.

SZUNYOGNÉ

(*A konyhaajtóból.*) Én? Dehogyan én: Mihály bácsi fogadtatta.

MIHÁLY

Én-e? No nézd, még rám akasztják! [...] Annyi az igaz, hogy ezt a Julit egy kicsit puhán nevelte az anyja, oszt hogy az Imrének ezön állott mög a szöme, hát beszélgettünk, hogy Uram teremtőm mit is tögyünk. Mer a Juli is halálig oda vót, röttentőn öszve-gyönyörködtek. De hogy az Imre mindön vasárnap vereködött a kocsmába, mondok nem löhet lányom, nem löhet. Mer ahogy mondom; olyan pityergős lány vót ez.

GÖRE

Ez az asszony? Pityergős? Hiszen ez az asszony, ha embör vóna, hát huszárkaplár vóna.

MIHÁLY

Akkor olyan vót, oszt még hozzá fehér is, mint az ostya.

BARACS

Szép lány vót!

MIHÁLY

[...] (*Göréhez.*) Aztán lássa kend, attól féltünk, hogy az Imre gerázda embör lösz.

SZUNYOGNÉ

Az is lött vóna!

MIHÁLY

[...] Akkor mondtuk neki, hogy ha éppen olyan nagyon él-hal a lányér, hát bucsuzzék el az italtul.

SZUNYOGNÉ

Mög is fogadta neköm szentül.

MIHÁLY

Neköm kezét adott rá.

JULI

Neköm megesküdött.

GÖRE

No okosan tötted, szépon tötted, de nem löhettél józan, mikor ezt fogadtad.

DURBINTS

Én is, ö. m. a f., mindig mögfogadom, mikor nagyon részög vagyok. Másnap elfelejtöm.

BARACS

(*Julihoz.*) De nem is vótam gerázda, igaz-e?

JULI

Mióta együtt élünk, egy rossz szóval se bántott (*Ráteszi kezét az ura kezére. Szerelmesen néz reá.*)³⁷

A novellában Baracs egyértelműen bántalmazó férjként, feleségverőként jelenik meg, és bár a drámában sem tesz másként, magát a szituációt Gárdonyi egészen más kontextusba helyezi. A bonyodalom kiindulópontja ebben az esetben nem Jancsika betegsége, illetve Baracs feleségének és anyjának a vitája lesz (Baracs anyja a drámában már nem is szerepel). A színpadi adaptációban a bonyodalom forrásává az válik, hogy Juli próbálja rávenni részeg férjét arra, hogy hagyja abba az ivást, és feküdjön le. Baracs az agitáció következtében azonban nem egyedül a feleségét bántja, mindenkit elver, aki az útjába kerül. Megveri a teljes rokonságot, nekiugrik az öt csillapítani akaró testvérének, és olyan dühödten viselkedik mindenkivel, hogy a cigányzenészek ijedtükben felmásznak a fára. A bántalmazás a szerzői utasítás szerint a színpad mögött történik: „Nagy zene-bona és dübörgés, szóval dulakodás lármája hallatszik belőlről.”³⁸ A verést követően a háznép tagjai kifutnak a színre, először Juli és Szunyogné mondja el a közönségnek, hogy Baracs megverte őket, majd a dráma későbbi részében Matyi révén fény derül arra is, hogy Baracs még az ő kedvesét, Rozit is megütötte.

JULI, SZUNYOGNÉ, ROZI, MIHÁLY

(*Rendetlen ruhában tolonganak ki az ajtón, Juli a fiát is magával ragadja. Mihály, ingben, gatyában, hajadonfővel.*)

JULI

(*Kibontott hajjal, szaggatott lélekzettel, sírástól fuldoklón.*) **Megvert!... Engem!...**
Fiam! (*Ki a kapun s el jobbra.*)

SZUNYOGNÉ

(*A Juli kiáltásainak szüneteiben.*) **Jaj! El ebből a házból! Égjen porrá! Szakadjon össze! Engöm mögütni!**

MIHÁLY

(*Együtt a két asszonnyal, ha egyszerre hangzik is.*) **Haza! Mönjünk haza! Kocsit! Kocsira mind!**
Juli, Rozi, Mihály, Szunyogné (*El a kiskapun s jobbra az utcán.*)

MATYI

(*A botot a bátyja kezéből kiteperve.*) **A botot... ide!...**

³⁷ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 34–37.

³⁸ *Uo.*, 52.

BARACS

Meghalsz te is! (*Kifordul Matyi alól és berohan. A szobából újra törés, zúzás, dübörgés hallatszik.*)

MATYI

(*A kiskapunál megáll. A távozók után néz. A fejét tapogatja s a tenyerét nézi. Vértik.*) [...]

MATYI

(*Keserves sóhajással.*) Hej! Elverte kend az én feleségömet is!³⁹

Gárdonyinak e jelenet előadásával kapcsolatban évekig fenntartásai voltak. Már az idézett, *Budapesti Napló*ban megjelent cikkében utalt a témaválasztással kapcsolatos kétségeire: „Egy novellámat dolgoztam fel: *A bor* címűt. Mikor már készen volt, akkor ejtett aggodalomba az a gondolat, hogy az ittas parasztra orrot fintonit majd a cilinderes érzés.”⁴⁰ Habár maga a premier sikeres volt, a kritika nem emelt szót az „ittas paraszt” színpadi megjelenítése ellen, Gárdonyi a dráma soron következő kiadásaiban folyamatosan változtatott az egyszer már sajtó alá rendezett szövegen, pontosabban leginkább a másodlagos szöveg (secondary text) referenciaköréhez tartozó szerzői utasításokon.⁴¹ Az eredeti szerzői instrukció, vagyis az, hogy az abúzus a színpalak mögé szorul, pedig már önmagában is visszafogott megoldás volt, tompított a dramatikusan helyzetet. Úgy tűnik, hogy Gárdonyi és az ő nyomán a rendező, Vízváry Gyula⁴² ezzel az elképzeléssel az erőszakosság gyakorú színpadi reprezentációjához igazodott, legalábbis hasonló gyakorlattal találkozunk 1884-ben *Az arany ember* dramatizált változatának ősbemutatójakor. Paulay Ede rendezői elképzelése szerint „Krisztyán Tódor nem a nyílt színen lőtt rá Timárra, hanem a színpalak mögött, a nézők a történetekről a sziklaoromra fellépett Terézától és Noémitől értesültek”⁴³ Gárdonyi ennek ellenére úgy vélte, jobb lesz, ha a jelenetet a komikum irányába tereli: az 1902-es és az 1905-os kiadásban a két cigányzenész a szerzői utasításnak megfelelően nemcsak mozgással („A fára másznak”), hanem szavakkal is kifejezik, hogy tartanak a részegen verekedő Baracstól. A második kiadásban a szerzői utasítást megtartva Gárdonyi így szólaltatja

³⁹ *Uo.*, 57–58, 76. – A félkövér kiemelések tőlem – N. P.

⁴⁰ GÁRDONYI, *A bor: Szerző a saját darabjáról...*, i. m., 12.

⁴¹ A különböző kiadások összehasonlítása egyértelműen arra mutat, hogy a második és harmadik kiadás nem utánnyomás, számtalan olyan kiegészítést tartalmaznak, amelyek az első kiadásban még nem szerepeltek. (A negyedik és ötödik kiadás már a harmadikat követi.) Ilyen sajtóságszerű gyakorlattal, egy dráma esetében a szerzői szándéknak a színházi események hatására történő többszörös felülírásával Gárdonyi előtt nem(igen) találkozhatunk. A kiadások részletes összevetését és a változtatások átfogó értelmezését egy másik tanulmányban szeretném elvégezni.

⁴² A rendező nevét a színlapon nem közölték, egyedül az ősbemutató olvasópéldányába írták bele. Vö. OSzK SzT., N. Sz. B 1851/1.

⁴³ Mint kiderül, Paulaynak ez a megoldása az előjátékkal megtoldott ötfelvonásos dráma esetében célszerűséget is szolgált, ki tudott iktatni egy színváltoztatást. Vö. SZALISZNYÓ, *Textológiai és filológiai...*, i. m., 754.

meg Kátsát és Bigét: „Ja-ja-jaj! Huzsódjunk ide a zivatar elől.”⁴⁴ Az 1905-ös harmadik kiadásban pedig egy lábjegyzetet csatol a szavaikhoz: „A cigányok e jelenet alatt mozogjanak és kiabáljanak, hogy e jelenet ne legyen kedvtelenítő hatású a nézőkre.”⁴⁵ Noha azt ma már nehéz megítélni, hogy a cigányzenészek aktivizálásával sikerült-e elvenni a dráma ezen részének *kedvtelenítő hatását*, Gárdonyi folyamatos módosításai arra mutatnak, hogy ennek megvalósítása küzdelmes feladat volt. Mint a harmadik kiadásba egy újonnan bekerült lábjegyzet mutatja, a szerző *A bor* színreviteleit nyomon követve elégedetlen volt a Baracsot játszó színészek szerepértelmezésével is, úgy vélte, a rossz színészi játék miatt a figura könnyen visszafordíthatatlan ellenszenvet válthat ki a nézőkből:

Első kiadás (1901)	Harmadik kiadás (1905)
BARACS (<i>Ellöki az asszonyt s a botot felragadja.</i>) Ki mer énvelem így beszélni! (56)	Lábjegyzetben: Még akiktől láttam e szerepet, mind kétségbeejtően józanan csinálták. Külön figyelemtetem tehát a szereplőt a részegségnek arra a nagy skálájára, amelyet ebben a felvonásban végig kell alakítania. (48)

A jelenet úgy zárul, hogy Baracs Imre részegen leül a rózsafa alá, és a szerzői utasítás szerint „*Perczekig tartó csend, a melyből kihallatszik az éji bogarak monoton éneke*” veszi körül.⁴⁶ Az olvasópéldányba ehhez a szövegrészhez betoldottak egy kottát, miszerint az „éji bogarak monoton éneke”-t hegedűkkel adják vissza.⁴⁷ A két külön szólamú dallam nem biztos, hogy a szerzői utasításnak megfelelő. Noha a beírás szerint ppp [pianississimo], vagyis a lehető leghalkabban kell játszani, a diszsonancia, a fülsértő hangok nem feltétlenül rezignáltságot idéznek elő. A feltehetően rendezői megoldás egyfelől utalhat a főhősben dúló belső feszültségre, tettének tudatosítására, másfelől, tágabb kontextusban, az előadás egészét nézve a jelenet súlyára, a testi erőszak hangbéli ábrázolására.

Baracs tettének elítélése a novella kontextusában a családtagok cselekedetében nyilvánul meg: a feleség elköltözik, nagybátyja pedig kipakolja hozományát Baracs házából. A drámában ezzel szemben egy meglehetősen sajátságos helyzet teremődik, a falu egésze bevonódik a történetbe, és Gárdonyi a többiek viselkedését és megnyilvánulásait úgy alakítja, hogy Baracs a verekedést követően ne váljon ellenséges figurává. Először úgy tűnik, Baracsot mindenki elítéli, Juli hozományáért már nem Szunyogh

⁴⁴ GÁRDONYI Géza, *A bor*, Bp., Singer és Wolfner, 1902, 52.

⁴⁵ GÁRDONYI Géza, *A bor*, Bp., Singer és Wolfner, 1905, 49.

⁴⁶ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 58.

⁴⁷ OSZK SzT., N. Sz. B, 185/1, 78.

Mihály megy egyedül, vele tart a néhány héttel korábban még Baraccsal mulatozó Göre Gábor, Durbints, Kátsa, a Kisbíró, illetve Rozi is. A férfiak Baracs szemére vetik, hogy megverte a feleségét, majd az rájuk pirít, tudván, hogy ők se különbek nála (ráadásul úgy tűnik, ők nem is feltétlenül voltak a verésnél részegek):

BARACS

Nem kergettem el. Hazudik, aki azt mondja, hogy én elkergettem.

GÖRE

No, hát nem jókedviből futott, az is igaz!

MIHÁLY

Nem úgy bántál vele, ahogy jóembörnek jóasszonynyal illik.

DURBINTS

Akár azt mondjuk: mögverted; akár azt mondjuk: elverted, – csak ű vót az, akinek nem esött jól, ö. m. a f.

BARACS

(Durbints szemébe.) Hát kend talán sohse verte mög a feleségit?

DURBINTS

(A nyakát tekergeti. Kis szünet után.) Azt nem mondom...

BARACS

(Mihály szemébe.) Kend talán sohse verte mög a feleségit?

MIHÁLY

(Zavarodottan.) Hát... izé... (Mérgesen.) Mit gyóntatsz engöm! (Félre néz.)

BARACS

(Görének a szemébe.) Kend talán sohse verte mög a feleségit?

GÖRE

Nono, hát... De mög is érdemölte! Mer a nyelves asszony, hiába no, avval másképpen nem bir az embör!

BARACS

Éshát mégis együtt élnek, ameddig élnek. Biróné asszonyom ott van a bíró uram házába; Durbintsné asszonyomat is ott látom a Durbints sógor házába; Pákozdi gazda is együtt élne feleségével ma is, ha az Isten el nem szólította vóna ökigyelmét De Baracs Imrénét nem szólította el az Isten se, nem küldte el az Isten se, nem kergette el az Isten se!⁴⁸

Baracs ezt követően hosszasan szónokol a házasság szentségéről („Nem azt esküdte-e az asszony, hogy soha le nem hagyja! És még hogy én mönnek utána”) és saját jóraalóságáról: „Nem vótam gonosz embör! Nem vótam se kártyás, se részögös, se dologtalan! A vége az, hogy tűz nélkül a tűzhely, élelem nélkül a jószág, rönd nélkül a ház. [...] Becsületes nevem vót, – faluhosszat hurcolt rongy most az én nevem!”⁴⁹

⁴⁸ *Uo.*, 88–90.

⁴⁹ *Uo.*, 91.

A novellában a hozomány kipakolása egy szó nélkül zajlott le, és Szunyogh Mihály csupán egy ágyat és egy ládát vitt el. A drámában viszont Rozi utasítására gyakorlatilag felpakolják az egész házat minden értékével, háziállatával együtt:

MIHÁLY

(Göréhez) Ez a lány tudja, hogy mi az asszonyé.

ROZI

Mindön, ami a házban van!⁵⁰

A pakolási jelenet tömegjelenetté alakul, megjelenik Durbints, Göre, Mihály, Baracs, Rozi, Matyi, Kátsa, a Kisbíró, a Kocsis, illetve Görénével karöltve három falubeli asszony. Göréné azonban Mihályék útjába áll, és lopással vádolja őket: „Tiétek ám a kúnhalasi pityke! Latrok! Tolvajok! Rablók! (*Hátra.*) Hej, asszonyok, ne engedjük ezt a gazdát...” Amikor Mihály azt mondja, hogy „Itt tisztára az Imre a hibás”, Göre Baracs védelmére kel: „Nem az Imre”. Baracs nem szól bele, hogy mit vihetnek el, de amikor Rozi kimondja, hogy „Végeztünk, Mihály bácsi. / Azt hiszem, nem felejtöttünk itt semmit”, akkor a nő elé dobja a jegygyűrűjét. A kisemmizés közben és azt követően a falu támogatása átbillenni látszik Baracs oldalára, a falusi asszonyok sajnálni kezdik. Egyikük azt mondja, hogy „Szögény Imre, de mögesött neki”, míg egy másik ezt megerősítve: „Nagyon bűnak eresztötte a fejit.”⁵¹

Ezt követően Gárdonyi egy új cselekményszál beiktatásával ismét Baracs pozitív oldalát igyekszik kiemelni. A magára maradt főszereplőhöz közeledni kezd a rosszindulatú szomszédasszony, Eszter, de Baracs határozottan elutasítja, és kiáll felesége mellett. Felmentéséről ugyanakkor nincs szó, s bár Baracs karaktere egyre pozitívabban ábrázolódik, lélektanilag a dráma mégis mélyebb problémákat vetít elénk. Rozi elverésével nagyobb súly helyeződik a főszereplő vállára, hiszen a viselkedése lesz az oka annak, hogy Matyi és Rozi teljesen eltávolodnak egymástól, és az első felvonásban kibontakozó szerelmük véget ér.

Lényeges különbség mutatkozik továbbá a két szöveg befejezésében is. Gárdonyinak a színen fel kellett oldania a pretextust záró balladai homályt, a zárójelenetet egyértelműsíteni kellett. Választása a boldog végkifejletre esett, az egykori házastársak újra egymásra találnak. A bor döntéshozatalszerű felkínálása hasonlóan megjelenik a drámában is, Baracs itt azonban egyértelmű gesztussal családja újraegyesülését választja az ital helyett:

JULI

(Ránéz Baracsra.)

BARACS

(Félig elfordultan komoran pipázik.)

⁵⁰ *Uo.*, 85.

⁵¹ *Uo.*, 111.

JULI

(Fölkel. Tétován, időnkint Baracsra pillantva a szekrényhez megy. Kiveszi a bort és egy poharat, s hozza. A bort Baracs elé teszi az asztalra, s töredelmes hangon rebegi): Igyék... ha jólesik.

BARACS

(Lassan komolyan fölemeli a fejét, s a feleségére néz. Az üveget félretolja. Az asszonyt lassu mozdulattal magához öleli.)
(Vége.)⁵²

A rendező a siker megalapozásához hozzájárult a szereposztással is. A színlap szerint még az epizód szerepeket is neves, vezető színészekre osztotta: Baracsot Gyenes László, Julit Császár Imréné Alszeghy Irma, Szunyog Mihályt Gabányi Árpád, Szunyognét György Jánosné (Farkas) Nagy Lujza, Rozit Ligeti Juliska, Baracs Mátyást Rózsahegyi Kálmán, Görét Ujházi Ede, Durbintot Vízvári Gyula, Esztert Gerő Lina, Görénét Vízvári Gyuláné Szigeti Jolán, Ceglédit id. Latabár Kálmán Árpád, Kátsát Zilahi Gyula, a Kisbírót pedig Paulay Ede játszotta.⁵³

Mint Pintér Márta Zsuzsanna rámutatott, Gárdonyi nehezen viselte, hogy nem vehetett részt a darab színpadra állításának folyamatában:

A Nemzeti Színháznál az a szokás, hogy a zenét és a díszletet csak az utolsó napon, a főpróbán mutatják meg a szerzőnek, s ha változtatást lát szükségesnek, azt mondják: már nem lehet. A *Borban* is ilyen örült díszlet van ma is az I. és II. Felvonásban. Azt mondták: ideiglenes, aztán meg: már nem lehet.⁵⁴

Gárdonyi túlzott rámenősségére Beöthy is utalt, úgy emlékezett, hogy „15 cm-es sarat szeretett volna a színpadra, máshol azt kifogásolja, hogy a parasztlányokat-asszonyokat játszó színésznők keze túlságosan fehér maradt”⁵⁵

Teljes mellőzöttségről ugyanakkor nem beszélhetünk, a fennmaradt szerepképek és díszletrajzok szerint a rendező tartotta magát Gárdonyinak a darab látványvilágával kapcsolatos szerzői instrukcióihoz. A főszereplő megjelenéséről például a novellában a következőket olvashatjuk:

Baracs Imre ott áll ingujjban és sütkérezik. [...] Lehet, hogy csak azért áll ott, mert az ünneplő ruháját vette fel [...]. Baracs Imrén csakugyan vadonatúj szilvakék posztónadrág van. Mellényén vakítóan tündökölnek a kacskaringóba varrt bádopitykék.

⁵² *Uo.*, 178–179.

⁵³ OSzK SzT., Nemzeti Színház színlapgyűjteménye 1901, 63. fol. A Kisbírót játszó Paulay Edét (1872–1927) 1901-ben a Nemzeti Színház ügyelőként és segédszínészként foglalkoztatta, nem volt rokona az intézmény egykori, 1894-ben elhunyt igazgatójának, rendezőjének, Paulay Edének. Lásd: Paulay Ede (1872–1927) gyászjelentése, OSzK Plakát- és Kisnyomtatványtár, <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/465499#> (utolsó megtekintés: 2024. október 14.). – *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1900. május–1901. április*, Bp., Franklin-Társulat, [1901], 266.

⁵⁴ Idézi: PINTÉR, *i. m.*, 358.

⁵⁵ *Uo.*, 359.

A csizmáját tegnap este sokáig pucoválta a tornácon. A haja is ragyogóra van kenve és baloldalon kétfelé választva. A bajuszát hegyesre csavarta fekete viasszal, s úgy feszít most a bajusz az ő vastag gombóc-orra alatt, mintha fel volna ragasztva.⁵⁶

A drámában szintén megjelenik ünneplő ruhája, kiegészülve egy hétköznapi viselettel, amelyet az első két felvonásban visel:

Harmincéves, szakáltalan, komoly ember. A nyaka rövid. Az arca piros. Gutaütésre predesztinált alak. A bajusza barna és lehajló. Keze nagy és barna. [...] Öltözete: kendervászonból készült durva ing és gatyá; fakó lajbi, viseletes szűr, kopott lóborcsizma. [...] A derekán madzagon lógó szaruban fenkő s e mellett dohányzacskó. Színehagyott kalapja mellett makrapipa. A vállán könnyű tarisznya.⁵⁷

A harmadik felvonásban: „Ünnepi sötétkék posztóruhában, ünnepi szűrben. Szakála le van borotválva. A lábán fényes fekete új csizma. Fején új kalap. A kezében bot.”⁵⁸

Gyenes László Baracsként az első és a harmadik felvonásban⁵⁹

Szabadabb kezet adott Gárdonyi a rendezőnek a Rozit, az Esztert és a Szunyog Mihályt játszó színészek öltözetét illetően. Esetünkben sokkal szűkszavúbbak a szerzői utasítások, csak magát az irányvonalat adta meg: „Mihály: nembánom-ember, akinek az egyik bajsza vége mindig felfelé áll, a másik meg lehajlik. Csak pipázik

⁵⁶ GÁRDONYI, *A bor = Almanach...*, i. m., 31–32.

⁵⁷ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 14.

⁵⁸ *Uo.*, 156.

⁵⁹ A szerepképeket lásd: OSzK SzT., KA 3903/7. – OSzK SzT., KA 3903/8.

egész nap, meg a felhőket nézi”;⁶⁰ Eszter: „Csinosan öltözött fiatal menyecske, a fején fekete kendő, amely az álla alatt van megkötve”; Rozi: „tizenhat éves jérce-leány, rövid dologi ruhában, mezitláb vagy papucsban.”⁶¹ Gárdonyi a darab színlapjának hátuljára kifogásként rájegyezte, hogy ahogy a rendező a parasztasszonyok öltözetét elképzelte, az nem hiteles: „A népszínművek asszonyai cifraruhasók; hajok fel van sütvé; sohase dolgoznak, csak a szoknyájokat riszálják, s örökké csókolódnak. Ilyenféle parasztnép Magyarországon nincs.”⁶² Ambrus Zoltán az ősbemutatóról írott kritikájában úgy vélte, hogy a színésznőkön is érződött, hogy távol áll tőlük ez a világ, Cs. Alszeghy Irma és Ligeti Juliska nem tudta jól adni a parasztasszonyt, „mintha sose láttak volna parasztot”.⁶³

Gabányi Árpád Szunyog Mihály és Ligeti Juliska Szunyog Rozi szerepében⁶⁴

Ujházi Edéről (Göre), Vízváry Gyuláról (Durbints) és Zilahi Gyuláról (Kátsa) nem találtam szerepképet, Gárdonyi reklámteremtő szándékára gondolva azonban nem nehéz kitalálni, miként léphettek színpadra. Róluk csak annyit jegyez meg, hogy „ismert figurák”.⁶⁵ A *Göre Gábor bíró úr könyvében* Göréről olvasható leírások egy iszákos, pálcás, pipázós, kövér bíró képét vetítik elénk: „Én tsak bort szoktam élvödzeni, néha

⁶⁰ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 20.

⁶¹ *Uo.*, 35.

⁶² NAGY, i. m., 311.

⁶³ (a. z.) [AMBRUS Zoltán], *A bor*, Pesti Hírlap, 23(1901), 88. sz. (március 30.), 9.

⁶⁴ OSzK SzT., KA 3958/7. – OSzK KA 4082/15.

⁶⁵ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 20.

pájinkát, de az pesti italokat is mögtapasztalom, ha valami kínálódik”; „A zannyukom mögdörgülte az szalonnáimat az hátom közepin”; „Az birói pálczámmal le is sodortam egy bataliony pápaszömet az falrul”; „két tsmó dohány vót az lajbim alatt utravalónak”⁶⁶

Jobb oldalon Durbints,
bal oldalon Göre Gábor

A kép forrása:
Kakas Márton, 8(1901), 6. sz.
(február 10.), 6.

Kátsa

A kép forrása:
Gárdonyi Géza,
A Kátsa, 1899,
borítókép.

Göre Gábor

A kép forrása:
Uj Idők, 7(1901), 41. sz. (február
6.), 328.

A színmű valamennyi szereplője dél-alföldi dialektusban beszél. A stilizált nyelvjárás használata korábban sem volt idegen Gárdonyitól, gondolhatunk a *Garabonciás diák*ban konstruált Dödölle Mátyás vagy Tsörge Ádány figurájára:

Dödölle Mátyás
pógár ember és oskolaszék mögjedzései
Az este gyesznótor vót a komámnáá. ott vót az tanéttó úr is. Arrú beszégettünk,
hogy forog-e a föld.⁶⁷

*

Tsörge Ádány levele a zú Nászáhol, Tzompó Mihályhol
Tisztös Nászom!
Egy rémisztó nagy ház előtt átunk a Zannyukomma. Kérdem egy urtú, kinek a háza
ez a kastél, asszongya ez a pósta.⁶⁸

⁶⁶ GÁRDONYI Géza, *Göre Gábor biró úr könyve: Mindönféle levelei, kalandozásai az Katufrék sógorral, Durbints sógorral és az Maros kutyával. Versök is vagynak az könyvbe*, Bp., Szerző sajtója, 1895, 37, 40, 46, 65–66.

⁶⁷ GÁRDONYI Géza, *Dödölle Mátyás, Garabonciás Diák*, 1888, 5. sz., 47.

⁶⁸ Gárdonyi Géza, *Tsörge Ádány levele a zú Nászáhol, Tzompó Mihályhol*, *Garabonciás Diák*, 1888, 2. sz., 13.

A *borban* használt nyelvezet kidolgozottságát tekintve azonban mégis unikálisnak tekinthető. Tulajdonképpen itt is egy alakulástörténeti folyamatot figyelhetünk meg, tekintve, hogy a darabhoz szorosan kötődő Göre-levelek is dél-alföldi dialektusban íródtak:

– Tisztótt ur, ha **mög** nem **sértöm möre** van az kiráji palota?
Hát aszondi ott a **högyön** a za nagy ház, tsak **mönnyenek** föl a siklón, éppeg előtte szállanak ki.⁶⁹

Noha Gárdonyi lényegében Göre Gábor nyelvjárását emelte át a drámába, vannak szembetűnő különbségek:

BARACS

[...] A napfényt nem **löhet** bepiszkolni és a te **lelked** napfény, angyalom! (Göréékhez.) Az én **feleségöm** nem olyan asszony. (Vidáman, a poharát kissé megemelve.) Adjon az Isten **mindönkinék** olyan **feleségöt**, mint az **enyim!** Ennél jobb kívánságot **sönkinék** nem mondhatok. (*Koccint és iszik.*)⁷⁰

Míg a Göre-levelekben az alaki tájszavak használata mellett a szerző jelöli a nyomatékot, illetve bizonyos szavakat a nyelvjárási beszélők ejtésének megfelelően ír le (a beszéd hatásának elérése érdekében), addig a dráma írott változata nem adja annyira erőteljesen vissza a dialektus hangsúlyozását, tulajdonképpen kevésbé túloz, ráadásul az alaki tájszavak mellett „helyes” grammatikát követ. A drámának erre a sajátosságára Balassa József is felfigyelt: „A darab mellékalakjait, Göre Gábort és környezetét jól ismerjük eddig megjelent könyveiből. Az ő nyelvüknek is megvan a maga eredetisége, csakhogy ez már alantabb jár, gyakran durva s néha valósággal kirí a történetnek egyébként üde levegőjéből.”⁷¹ Magának a drámának a nyelvezetéről alapvetően pozitívan ír, viszont továbbra is úgy gondolja, hogy „a nép nyelve a maga valóságában, tájnyelvi színezetével nem kapott még helyet a magyar irodalomban”⁷² hiszen Gárdonyi színműve „csak közeledik a nép nyelvéhez, de nem azonosítja magát vele teljesen. S e megalkuvásban el is találta a helyes középutat.”⁷³

A dráma stilizált nyelvjárásából adódóan – mint más példákon keresztül Balassa is rámutat – akadnak bizonyos következtelenségek. A drámaszöveg általam hozott idézetében például a *lelked* alakot ebben a nyelvjárásban helyesen *lelköd*, *lölköd* formában kellene alkalmazni. A *sönkinék* alakot pedig azért emeltem ki, mert ebben az alakjában csupán Hódmezővásárhelyen használják, Szegeden nem. A tájszavak alkalmazásával

⁶⁹ GÁRDONYI Géza, *Göre Gábor bíró úr könyve. Mindönféle levelei, kalandozásai és tapasztalattjai az Katufrék sógorral, még az Durbints sógorral. Az én nótám is benne van ebbe a könyvbe, mög a kanászé*, Bp., Singer és Wolfner, 1900, 11. – A félkövér kiemelések tőlem – N. P.

⁷⁰ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 33.

⁷¹ BALASSA, i. m., 286.

⁷² *Uo.*, 284.

⁷³ *Uo.*, 285.

kapcsolatban Balassa alapvetően jó véleménnyel volt, egy lábjegyzetében azonban ő is említést tesz az esetleges dialektológiai ferdítésekről, utalva arra, hogy Gárdonyi a helyi színezettel kapcsolatban túl nagy merítéssel dolgozott:

A tájszavakat nagy mérséklettel használja Gárdonyi, s ez is dicséretére válik, mert az ok és cél nélkül halmozott ismeretlen és szokatlan tájszók nagyon megzavarják az olvasó vagy hallgató élvezetét.* Annál nagyobb gondot fordít a népies fordulatokra s a gondolkodásmód népiességére. S darabjában nem azt a cikornyás, virágos, csinált népiességet találjuk, amit népszínműveinkben már meggyűlöltünk, hanem azt az egyszerű, józan, gyakran ismétlésekbe is bocsátkozó beszédet, melyet falu helyen hallhatunk az okos, gondolkodó parasztember ajkáról.

* A tájszók használatában már nem törődött Gárdonyi a helyi színezettel. Az egyes szók alakja s a tájszók gyakran olyanok, amelyeneket az alföldön nem használnak. Így pl. *innya* dunántúli alak, továbbá dunántúli szó a *katroc*; viszont palóc alakok: *öszve, gyön, fil, gyszno*. A *gyermök* sem helyes; az Alföldön *gyerök*, a Felső-Tisza vidékén pedig *gyêrmek*. A *csöndör* is szokatlan alak; én csak így ismerem *csöndér, csendér* vagy *csendör*. A *-hoz, -hez* rag alakja az Alföldön *-hó, hó* vagy *-hon, -hön* (s így is írja néhol G.), de rövid magánhangzóval (*ho*) a Felső-Tisza vidékén hangzik.⁷⁴

Azt tehát ma már nehéz eldönteni, hogy az 1888 és 1891 között Szegeden is tevékenykedő Gárdonyi a dél-alföldi dialektuson belül melyik beszélőközösség nyelvjárását próbálta alkalmazni (mint láthattuk, ezen kívül eső nyelvjárási területek színezetét is beemelte a dráma szövegébe), annyi viszont bizonyos, hogy pontatlanságai ellenére Balassa szerint mérföldkönek számított a nép nyelvének irodalmivá tételében:

Gárdonyi Géza aki az ő népies rajzaiban (*Az én falum*) megmutatta már, mily kitűnő ismerője a magyar nép életének és gondolkodása módjának, *A bor*-ban megtette az első lépést, hogy a nép nyelvét közelebb hozza az irodalomhoz. [...] népiesebbé próbálta tenni az irodalmi nyelvet s e mellett némi helyi színezetet is ad neki. [...] Az özö nyelvjárás eléggé ismeretes az irodalmilag művelt közönség előtt is, mert hisz a szegedvidéki intelligens ember is megőrzi nyelvének ezt a sajátját, ha el is kerül szülőföldjéről.⁷⁵

Az ősbemutató kapcsán fennmaradt olvasópéldány szerint a színpadon elhangzó szöveg megegyezett a kötetben olvashatóéval, vagyis megőrizték a Gárdonyi által használt nyelvezetet, sőt valamelyik színházi munkatárs még az esetleges nyelvjárási következtelenségeket is kijavította. Gárdonyinál például Juli egyik mondata így hangzik: „Még a sirban is *égetné* a szégyön az orcámat”,⁷⁶ az olvasópéldányban: „Még a sirban is *égötné* a szégyön az orcámat.”⁷⁷ De átírták azt a Mészöly Gedeon által

⁷⁴ *Uo.*, 285.

⁷⁵ *Uo.*, 284–285.

⁷⁶ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 131.

⁷⁷ *Uo.*, 131.

is anakronizmusként definiált *töhet*⁷⁸ alakot is, amelyet a drámaszövegben Matyitól hallhatunk: „Nem töhetök rúla.”⁷⁹ Ezt az olvasópéldányban „Nem tehetők rúla” alakra javították.⁸⁰

A színmű helyszíne egy fiktív falu, Lepénd, Göre Gábor szülőfaluja. A helyszín megnevezésének a falusi milió megteremtése miatt lehetett jelentősége, noha magából a településből nagyon keveset látunk, a szerzői instrukciók szerint az első és a második felvonás Baracsék házában és kertjében játszódik:

(Parasztudvar. Az udvar közepén eperfa. Eperfa alatt ócska kis asztal s mellette két szalma-szék. Az udvar háttérében disznóól áll, amelynek a felső része baromfikerrec. Az udvar balszögletén gémes kút. A háttérben utcai kerítés, nagykapu és kis-kapu. A kerítésen túl utca és a falu túlsó házsora. Alföldi táj. Az udvar jobboldalán náddal fődött ház. A ház közepén a pitarajtó. A ház udvar felőli oldalán három kis parasztablak. Az eresz alatt az előtérben szalmadikó. Az udvar és a ház tiszta. Balfelől a szomszéd telekből látszik egy rész: hordódongákból összeállított régi kerítés, amelyet közepén bodzabokor szakít meg. A kerítésen belől az is olyan ház, mint a jobboldali.)⁸¹

Az ősbemutatóhoz készült díszletjegyzék szerint a rendező meglehetősen pontosan tartotta magát a szerzői utasításokhoz, megjelenítette az író által elképzelt paraszti környezetet, továbbá a Baracs házában kinézetével kapcsolatos – gondolok itt a háromablakú parasztházra vagy a két kapuval ellátott hátsó kerítésre – utasításokat is betartotta. A következőkben bemutatom a díszletjegyzék azon részét, amelyen a rendező rajza a színpad első felvonását illusztrálja. Külön leírom a rendező által jegyzett, számokkal jelölt díszletelemeket is:

⁷⁸ Mészöly Gedeon Kodolányi Jánossal folytatott vitája során ironikusan céloz a szó ezen alakjára, a tanulmány tekintetében érdekes, hogy éppen Göre Gábor figurájával kapcsolatban teszi ezt meg: „Különben észrevenné, hogy a *töhet*, *löhet* ma göregáboros hangulatú volna akkor is, ha tatárjárás korabeli volna is” (MÉSZÖLY GEDEON, *Kodolányi olyant mond, ami nincs*, Nép és nyelv, 1[1941], 6. sz., 183).

⁷⁹ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 138.

⁸⁰ OSzK Szt., N. Sz. B 185/1.

⁸¹ GÁRDONYI, *A bor...*, i. m., 1901, 5. – A félkövér kiemelések tőlem – N. P.

források feltárása egyfelől alapot adhat egy majdani kiadás elkészítéséhez, másfelől megmutathatja azokat a szerzői és színházi belső munkafolyamatokat, amelyek a nyilvánosságnak szánt kritikákból nem olvashatók ki. Gárdonyi a részletes szerzői utasításai révén igyekszik beavatkozni *A bor* színpadra állításának folyamatába, a darab újabb kiadásai arra mutatnak, hogy helyenként túllép szerzői hatáskörén, és rendezőként kezd működni.

A korabeli kritikák összességében pozitívan írnak Gárdonyi drámaírói készségeiről, *A bor* műfaji, irodalmi, de leginkább színházi jelentőségéről. A fókuszba helyezett paraszti milió a 20. század eleji színházi világban szerencsés témaválasztásnak bizonyult, Gárdonyi *A bor* sikerére alapozva több darabjában is hasonló légkört teremtett meg: *Annuska* (1903), *Fehér Anna tartozása* (1905), *Falusi verebek* (1909). Bródy Sándor szerint *A bor* új szintet hozott a paraszti világ színházi reprezentációjában:

Gárdonyi darabja az első, amelyben egy magyar falu levegőjét teljes tökéletességében, egész erejében és üdeségében megérezzük. Amint mondani szokták, színpadi, költői, de még etnográfiai és etnologiai szempontokból is igaz. A borban benne van az alföldi magyar paraszt természetrajza. [...] A színészek általában jók és kedvesek voltak e darabban. [...] nagyon sokáig fog élni a magyar képzeletben.⁸³

A kritikusok közül többen is utaltak rá, hogy *A bort* telt ház előtt játszották: „Gárdonyi Géza darabja megérte immár a huszonötödik előadást. Rendkívüli, a Nemzeti Színházban példátlan siker ez. És nemcsak a szerzőnek, a színháznak, a közönségnek öröm, hanem az irodalomnak kiváltképpen.”⁸⁴ A Nemzeti Színház iratanyagában pénzeszedői naplók a 20. század elejéről már nem maradtak fent, így nem tudjuk ellenőrizni, hogy egy-egy előadást ténylegesen mennyien néztek meg, mekkora volt a számszerinti érdeklődés irántuk. A tényleges közönségsiker azonban más úton is bizonyítható. A repertoárszínházként működő, szinte minden este mást játszó Nemzeti Színházban csak a jól jövedelmező darabokat tartották hosszú ideig repertoáron, azokat, amelyek iránt nemigen volt érdeklődés, általában nyolc-tíz előadás után levették a műsorról. *A bornak* azonban töretlen sikere volt, 1901-től egészen 1937-ig játszották, összesen 163 alkalommal. Az, hogy miként tudott közel négy évtizeden keresztül színpadon maradni, az ősbemutató alapján nem ítéhető meg, fel kell hozzá dolgozni a felújításokkal kapcsolatos színháztörténeti anyagokat is, annyi azonban valószínűsíthető, hogy színpadi karrierjében a törést a filmtörténet új korszaka, a hangosfilmek megjelenése okozta. 1933-ban György István rendezésében és Jávor Pál főszereplésével játékfilm készült belőle.⁸⁵

⁸³ B. S. [BRÓDY Sándor], *A bor alakjai*, Uj Idők, 7(1901), 40. sz. (szeptember 29.), 297.

⁸⁴ *Uo.*

⁸⁵ Nemzeti Filmintézet Magyarország, <https://nfi.hu/filmarchivum/kutatasoktatás/hungarika-kutatas-1/120-most-wanted/hangosfilm/a-bor.html> (utolsó megtekintés: 2024. október 12.)